IRODALOM A GYORSULÓ IDŐBEN*

AZ IRÓNIA DÉRY TIBOR MŰVEIBEN

Béládi Miklós, Bodnár György, Pomogáts Béla, Szabolcsi Miklós és Tóth Dezső beszélgetése

BÉLÁDI MIKLÓS: Beszélgetésünk címéből arra lehetne következtetni, hogy végighaladunk Déry Tibor életművén, s az irónia szemszögéből nézve, teljes áttekintést próbálunk adni pályájáról és műveiről. Erre azonban nem akarunk vállalkozni; nincs szándékunkban, hogy irodalomtörténetileg részletezett képet nyújtsunk róla. Beszélgetésünk tárgya: Déry utolsó pályaszakasza; az a periódus, amelynek élén a *G. A. úr X.-ben* áll, s amelyet olyan művek követnek mint *A kiközösítő, Ítélet nincs, Kyvagiokén, Kedves bópeer . . . !* és *A napok hordaléka* címen összegyűjtött rövid cikkei, jegyzetei, elmélkedései – hogy csak néhányat emeljek ki az író eme termékeny korszakából. Elsősorban tehát egy rövid időszakkal szeretnénk foglalkozni s azért csak ezzel, mert nagyon jelentősnek tartjuk, mert Déry művei számos ma is élő, eleven, izgalmas kérdést tárnak elénk. Olyanokat például, melyek a mai irodalom lehetőségeire vonatkoznak, az irodalom határaira utalnak; arra, hogy mit tehet az író, aki ülvén egy papírlap előtt, azt telerója gondolataival, miközben a világ megy a maga útján, ügyet sem vetvén arra, hogy valaki a Pasaréti úton, vagy a Balaton menti Tamás-hegyen mit gondol róla. Déry az elsők között észlelte nálunk, hogy az írónak megváltozott a társadalmi szerepe s ennek a felismerésnek levonta következményeit. Ennek jele az is, hogy a hatvanas évek elejétől írt műveiben oly meghatározóan van jelen az irónia. Az irónia regényeinek és önéletrajzi világképének meghatározó tényezője lett.

Déry élete utolsó periódusában ismét elővette, átgondolta és részint újraírta mindazokat a témákat, melyek őt föllépése kezdetétől izgatták. Munkáiban borúlátó, pesszimista szemlélet tört föl és kitüntetett szerephez jutott bennük a távolságot tartó irónia. Itt kell röviden kitérnünk Németh László véleményére. *Levél Olaszországba* című írásában ejtett néhány szót ugyanis az iróniáról, másutt nemigen foglalkozott vele, jobbára csak regényei kapcsán érintette a világnak ezt a fajta szemléletét. A magyar irodalom megkülönböztető sajátossága – írta – a komolysága. „Ön két művet hasonlít össze levelében: egy magyart és egy nyugatit s mint írja: a magyart mélyebb, erősebb, egészen más szellemű, szóval igazibb és erkölcsileg egészségesebb műnek tartja. Én az összehasonlítást a két mű közt nem végeztem el [. . .] De megértem: mire céloz. A nyugati irodalmat századunkban egyre mélyebben járta át az irónia. Az irónia, mint az őszi levél, színpompásabb, jobban kihozza a szellem szivárvány színeit [. . .] Az ironikus ember, amit állít, azt vissza is vonja, vagy megkérdőjelezi [. . .] a magyar nem ironikus irodalom; az irónia idegen s leváló oltás rajta s ez egyik akadálya annak, hogy Nyugat literátorai közt tekintélyre tehessen szert."

Németh László megjegyzését sokan megütközéssel, felhördüléssel fogadták – Déry Tibor is; márpedig mint ténymegállapítás: igaz és találó. Németh László szerint a veszélytudat okozta, hogy a magyar szellemben meglévő játékosság ellenére, irodalmunkban a komoly hang lett uralkodóvá, ami egyébként Déry némelyik pályaszakaszára is vonatkozik. Hogy „idegen, leváló oltás" lenne, erről lehet vitatkozni, mindenesetre figyelmeztető jel, hogy újabban mily sok fajta és indítékú ke-

**A TIT és a Rádió közös sorozata. Rádió-szerkesztő: Katona Imre. A rádióban elhangzott beszélgetés szövegén a résztvevők stiláris változtatásokat hajtottak végre.*

veset mondás próbál utat törni magának, az iróniát emelve maga elé védőpajzsul, hogy a mondanivaló hiányát leplezze.

Az irónia közkeletűen azt jelenti, hogy a mű úgy állít valamit, hogy egyidejűen vissza is vonja azt. Az irónia tehát kétértelműséget, vagy többértelműséget visz az alkotásba, a betű szerinti mellett egy tulajdonképpeni értelemmel is felruházza a művet. Nem azt jelenti, amit mond, hanem annak esetleg épp az ellenkezőjét. Mindez történhet játékosságból, tréfacsinálásból, de alapja, kiváltója lehet mély megrendülés, hitvesztés, világnézeti válság – a skála tehát, amin az irónia elhelyezkedik, igen széles és többrétegű.

Déry művei az irónia különböző oldalait, összetevőit villantják elénk, kiválóan alkalmasak arra, hogy tanulmányozhassuk rajtuk, a stílus miként megy át szemléletbe, a játékosság hogyan komorul kiábrándultságba, az egyjelentésű állítás hogyan hajlik át a többértelmű kérdezésbe.

TÓTH DEZSŐ: A Béládi elvtárs által elmondottak valóban a kulcskérdések; ezekre kell választ adnunk. Ennek viszont feltétele, vagy éppenséggel szerves része, hogy néhány szót ejtsünk az iróniáról, hogy legyen mit összekapcsolnunk Déry Tibor egyes műveivel, illetve egy alkotói korszakával. Ha nagyon leegyszerűsítve is: az irónia olyan nyomatékos állítás, amelyik éppen ezzel a tetézettségével ássa alá állításának hitelét. Rögtön hozzá kell tenni: az a *komikai* hatás is, amit felidéz, azon a kontraszton alapszik, ami a rálicitáló magatartás formája és lekicsinyítő célzata, tartalma közt feszül. Egyszerű példával élve: mondjuk valamilyen tekintélyes ember tart egy rendkívül hosszú és unalmas előadást, akkor akadhat, aki a folyosón ezt gúnyolja, szatirizálja. De lehetséges egy olyan karakter is, aki ilyenkor odamegy a szónokhoz és jó hangosan, hogy mások is hallják, azt mondja, hogy vezérigazgató elvtárs, el vagyok ragadtatva attól az összefogottságtól és tömörségtől, amellyel ön ezt a vitaindítót tartotta. Azaz úgy fokoz, hogy épp ez a fokozás kicsinyít s a tartalom és a forma ellentmondása váltja ki a komikumnak azt a speciális formáját, variánsát, amit iróniának nevezünk. A környezet, amelyik ezt a szöveget hallja, nyilván érti is a benne rejlő kritikát, mint ahogyan érti a bíráló magatartásának azt a sajátosságát, hogy butának tetteti magát azért, hogy nyilvánosságra hozhassa szkepszisét.

Leegyszerűsítve és szűkebb értelemben ilyenféleképpen lehetne jellemezni az iróniát. Az ironikus magatartásnak anzonban tartósabb, mélyebb okai és ezzel arányosan tágabb szerepe is lehet. Vannak olyan történelmi periódusok, amikor bizonyos normák még uralkodnak, de már szemmel látható, hogy – legalábbis jelentékeny hányaduk – megrendült, többé már nem helytálló. Ilyen esetekben léphet fel az adott szituációval egyenértékű ironikus alkotói magatartás, amelyik mint magatartás, mint műben megnyilatkozó elv és módszer, azt fejezi ki, hogy az embereket szabályozó normák még uralkodnak ugyan, de egyidejűleg kifejezésre juttatja azt is, hogy ezek tulajdonképpen már érvényüket vesztették. Ez az ironikus magatartás tehát a még presztizzsel bíró, de megingott konvenciókra mond egy sajátos formájú nemet. Ennek az ironikus magatartásnak azonban ettől elválaszthatatlanul fontos jellemzője az is, hogy a nemet anélkül mondja ki, hogy képes lenne megjelölni azokat az új normákat, amelyeknek fel kellene váltania a már haladókat. Azaz az ironikus magatartás mögött egy olyan pozíció rejlik, amelyik képes megkérdőjelezni a fennálló tekintélyes, de érezhetően érvényét vesztett hányadát anélkül, hogy határozott értéktudattal rendelkezne. Ez az értékbizonytalanság, értékrelativizmus különböző fokon, de rendszerint kísérője s egyben korlátja is az iróniának, még ha kritikája találó is.

BODNÁR GYÖRGY: Az iróniának ez a körülírása nagyon emlékeztet az elégia schiller-i meghatározására, amely a külső és belső szemlélet együttes érvényesülésében jelöli meg a műfaj lényegét. A „kívül" és a „belül" határhelyzetét több ok is létrehozhatja: az illúziók elvesztése épp úgy, mint az eszmények és a gyakorlat ellentmondása. Az iróniát is ez a szemlélet határozza meg, s egyben el is választja az írói bírálat más megnyilatkozásaitól. Ez az irónia Déry egész életművét végigkíséri, még akkor is, ha kettős szemlélete nem programosan és gondolati formá-

ban, hanem pusztán felhangokban nyilatkozik meg. A Tóth Dezső által adott vázlat hitelességét a történeti megközelítés is igazolja. Eltekintve Déry avantgarde-korszakától, az egész Déry-életműben voltaképpen kétféle iróniával kell számolnunk. A *Felelet*-ben az egyik hős az irónikus, Farkas Zénó alakjában az író az életben megjelenő iróniát ábrázolja, írói módszerei ezeket az irónikus tartalmakat erősítik fel. Utolsó korszakának irónikus szemlélete viszont strukturális elemmé válik, itt az irónia nem a hős természetéből, hanem az író szemléletéből árad. Úgy vélem, hogy bár túlságosan elvontnak látszik ez a megközelítés, mégis hasznos lehet további vitánk folyamán.

SZABOLCSI MIKLÓS: Bodnár György történeti megközelítéséhez hadd tegyek én hozzá igazolásul és megerősítésül csak két szempontot. Az egyik: úgy gondolom, hogy nyilvánvalóan Déry Tibor alkatában, alkotásmódjában és pszichológiai alkatában is megvan a hajlam az irónikus látásra, a kettős látásra, az önmaga megkérdőjelezésére. Déry önéletrajzaiban, de már legkorábbi műveiben is szinte megkérdőjelezi önmagát, szinte egyszerre látja belülről és kívülről önmagát, egyszerre látja komolyan és irónikusan a világot. A másik: ezt az alkatában levő irónikus hajlamot nyilván megerősítette az irodalmi áramlatoknak, iskoláknak az a sora, amelybe élete folyamán belekerült, elsősorban a későszimbolizmus, és főleg a szürrealizmus, amelyet ő úgy tett magáévá, hogy sajátos irónikus változatát alakította ki. Ha Bodnár György tipológiája helyes, akkor a teljes ironizálás már a legkorábbi műveiben is benne van, azután következik egy objektív korszaka, hogy később visszatérjen a teljes, önmagát is ironizáláshoz.

TÓTH DEZSŐ: Teljesen igaza van Szabolcsi elvtársnak; rendkívül sok tényező játszik közre abban, hogy az irónikus alkotói magatartás kialakulhasson, s abban is igaza van, hogy Déry már korai műveiben is szinte megkérdőjelezi önmagát, szinte egyszerre látja belülről és kívülről önmagát. Ezek a korai művei azonban véleményem szerint még nem irónikusak, mert a proletárforradalommal, a munkásmozgalommal kapcsolatos dilemmáit, kételyeit, hitének és csalódásainak konfliktusait nem irónikus pozícióból, hanem „direkt" módon élte át, írta meg; ezekben a művekben a különböző állásfoglalás-lehetőségek komolyanvétele dominált.

SZABOLCSI MIKLÓS: Ritkán szoktunk róla beszélni, hogy az 1919-es proletárforradalmat, annak szinte minden egyes író résztvevője, – és most nem Móriczról vagy Krúdyról beszélek, hanem Kassákról, Barta Sándorról, – egyszerre igenelte és egyszerre nézte bizonyos kétséggel.

TÓTH DEZSŐ: Újra csak egyetértéssel kezdhetem. de most már talán világosabban tudom magam kifejezni. Igaza van Szabolcsi elvtársnak, amit a proletárforradalommal, a munkásmozgalommal való egyidejű azonosulásról és tartózkodásról mond. Igaza van idézett példáiban és Déryt illetően is. De ami a korai műveket illeti, ezek mégsem irónikusak, mert hiányzik belőlük a komikai elem. Az irónia sajátos kettőssége nem azonosítható általában azzal az alkotói magatartással, amely önmagát vagy a helyzetet egyszerre belülről és kívülről, egyszerre hittel és szkepszissel ábrázolja. Hogy hol kezdődik az irónia, mikor lehet szó iróniáról, az azon dől el, hogy hol jelenik meg a tőle elválaszthatatlan komikai mozzanat.

SZABOLCSI MIKLÓS: Nehéz elválasztani, de lehetséges, hogy igazad van.

POMOGÁTS BÉLA: Azt hiszem, hogy valóban már a húszas években megjelenik Déry gondolkodásában a szkepszis, de ekkor talán erősebben fejezi ki ezt a szkepszist a tragédia hangoltságában. Hogyha olyan művekre gondolok, mint az *Országúton* c. regénye, akkor erősebbnek tetszik a tragikus érzésnek a hangoltsága, mint az iróniáé. Viszont meg kellene keresni azt a kiindulási pontot, azt az „irodalomtörténeti pillanatot", amely az újfajta: erősebben szkeptikus, a nem „ábrázolt", hanem „kifejezett" iróniának az indulását jelzi. Azt hiszem, hogy ez a pillanat a *Vidám temetés* című, az ötvenes évek közepén írott novella megírása lehetne, minthogy érzésem szerint ez az a novella, és talán még a *Niki* című kisregény is, amelyben az irónia már belülről fakad. Amikor az író már elérkezett egy olyan állapothoz, egy olyan pozícióhoz, amelyről már illuziónak tekinti azokat a normákat és

elveket, amelyeket korábban képviselt. Miben jelenik meg ez az irónia? Azt hiszem abban, hogy ennek a novellának a főhősét ábrázolva egy utolsó napjait, vagy óráit élő írót, (egyébként a magyar irodalom egyik akkori közismert alakjának sorsát és az egyéniségét ábrázolva) az ábrázolásba már személyes mozzanatokat is belevisz. Egy mondatot szeretnék pusztán idézni, amit Déry a haldokló író szájába ad, és ami szinte személyes vallomásnak is tekinthető. Arról az emberről beszél, aki csalódott a történelemben, csalódott a saját tevékenységében. Erről az emberről írja: „Nem hallgat természetes hajlamaira, amelyek idejében figyelmeztetnék, mielőtt a jövő morfinistájává válik. Eszi, falja a jelenét, az egyetlen valóságot, azt hazudja magának, hogy az emberiséget szolgálja." A jövő morfinistája ebben a vonatkozásban maga Déry Tibor. Személyes vallomásról beszélhetünk, és éppen ez a személyes szinten megjelenő szkepszis teszi az irónia kifejezésévé, tehát nem ábrázolásává, hanem kifejezésévé ezt a novellát. Azt is meg kell mondanunk, hogy ebben az időben, amikor ezt a novellát írta Déry, még nem állt fenn a pozícióvesztésnek, az eszményvesztésnek, a szkepszisnek az a teljesebb állapota, amely 1956 után különösen a *G. A. úr X-ben* című regénytől kezdődően tapasztalható. Nem lehet megfeledkezni arról, hogy ennek a novellának a szomszédságában születtek olyan írások is is mint a *Talpsimogató* és a *Vendéglátás*, mind a kettő szatíra. A szatíra pedig mindig határozottabb pozícióról, kritikai jellegű pozícióról tanúskodik. Az író gondolkodásában ebben az időben még a pozíció őrzése erős volt. Inkább arról lehetne beszélni, hogy az elfoglalt világnézeti pozíció eredeti normáinak a helyreállításáért küzdött. Az eredeti ésszerű és morális normák helyreállítására akart vállalkozni. Ennek a helyreállításnak kísérlete a *Niki*, amelyben Déry Tibor az ötvenes évek során megrendült szocialista etikai és politikai normák helyreállítását szorgalmazta. Az ironikus elbeszélő kompozíció mögöttes felében ez az erősen etikus szenvedély működött.

BÉLÁDI MIKLÓS: Azt gondolom, hogy a Szabolcsi Miklós és Tóth Dezső véleménye közötti eltérés fontos kérdésre irányítja a figyelmünket, arra nevezetesen: mikor jelenik meg Déry műveiben az irónia? Hozzájuk csatlakozva, Pomogáts Béla úgy látja, hogy a *Vidám temetés*től lehet ezt számítani. Szerintem korábbi időpontra tehetjük a fordulatot – ha egyáltalán fordulatokról beszélhetünk –, a húszas évekre, az avantgarde periódusra, amely a világmegváltó próféciák és a teljes reménytelenség pólusai között helyezkedik el. Déry legjellegzetesebb művei ez idő tájt komor, sötét, tragikus hangot szólaltatnak meg; előbb hosszabb tanulmányban elítéli a dadaizmust, majd őt magát is a dadaista világundor keríti hatalmába és a groteszk provokáció eszközeivel ront neki az álszent polgári világ intézményeinek, ízlésvilágának és életszemléletének. Az irónia ekkor művei *nyelvi stílusában* tűnik fel, versei egy-egy részletében, cikkeiben, majd pedig *Pesti felhőjáték* című regényében vagy *Theokritosz Újpesten* című novellájában. Az irónia ekkor még a dolgokban, a jelenségekben, a világ eseményeiben bujkál s a művek életet ábrázoló motívumaiban bukkan fel a csúfondáros, vagy szatirikus kétértelműség. Dr. Rácz figurája a *Pesti felhőjáték*ban teljesen ironikus figura. Pomogáts Béla kismonográfiájában olvashatjuk, hogy a regénynek Déry eredetileg *Az átutazó* címet akarta adni – nagyon kifejező módon. Az irónia itt még a középen állást fejezte ki, vagy az ábrázolt eseményekkel, helyzetekkel, érzésekkel való nem teljes azonosulást. De ez a stílusban jelentkező távolságtartás, ha mellékszálként csupán, *A befejezetlen mondat*ban is jelen volt: a polgári világ ábrázolásának eszközeként. Déry ekkor már nem volt átutazó, életét hozzákötötte a munkásmozgalomhoz, írói nézőpontját szilárd alapokon álló világszemélet határozta meg, azonban a „rezgő bizonytalanság" – az ő kifejezése – nem tűnt el műveiből nyomtalanul. Csak példaként említem, hogy megértette és helyeselte a munkásmozgalom aszkétikus harci morálját, a forradalmár puritán önfeláldozását, de teljesen hosszú ideig nem azonosult vele, majd csak a *Feleletben* jutott el oda, hogy önmagát mintegy alárendelte a kivívandó nagy célnak. Mint egyéni politikai magatartást, Déry csalódásai ellenére sem vonta vissza, nem tagadta meg a múltját. Művei azonban feltárják, hogy miféle kételyek-

kel, kérdésekkel találta szembe magát s ilyenformán azt a fordulatot, amit a *Vidám temetés* vagy a *G. A. úr* ellen-utópiája hozott pályáján, nem tekinthetjük teljesen előzmény nélkülinek. Az más kérdés, hogy iróniája tartalmilag miként alakult át a hatvanas évek elejétől.

TÓTH DEZSŐ: Az az érzésem, nincs itt tulajdonképpen különösen nagy vita köztünk. Ahhoz, hogy valakinél uralkodóvá váljék az irónia, abban kétségtelenül közrejátszik az írói alkat, az életpálya, életsors, az irodalmi hatások, s abban is teljesen egyetértünk, hogy ezeknek a rejtett tendenciáknak az összekapcsolódását, ironikus alkotói magatartássá való formálódását egy kor szerinti helyzet hívhatja életre. Én azonban egy kicsit szűklátókörűen kötöm magam a témánkhoz és ha egyszer az iróniáról van szó, akkor én képtelen vagyok például az *Országúton*-t ironikusnak tartani, a német munkásmozgalommal kapcsolatos írásait ironikusnak tartani; nem lelem ennek nyomát *A befejezetlen mondat*ban sem, illetve a *Feleletben* is csak annyiban, ahogyan erről Bodnár György beszélt, hogy ti. Farkas Zénó alakja ironikus, de nem ironikus maga a regényt formáló írói látásmód. Mind igaz, ami ezekről a művekről tartalmilag elhangzott, az irónia megjelenése szempontjából mégis döntőnek tartom az iróniától elválaszthatatlan komikai elem megjelenését, illetve dominánssá válását. S úgy hiszem, atekintetben is megvan az egyetértés, hogy – ahogyan Pomogáts Béla említette – valahol a *Niki* tájékán kezdődik el az a folyamat, amelynek során alkotói alapmagatartássá kezdett emelkedni Dérynél az irónia. Nem megy ki a fejemből, hogy a regény címe egy kutyanév, hogy maga a regény is sokkal többet foglalkozik a kutyával, mint a gazdájával, s hogy érzésem szerint már ebben az egész szerkezetben van valami olyasmi, hogy kutyáé az emberi élet, és az emberi élet nem igazán emberi. A *Vidám temetés* valóban jó példa arra, hogy valahol etájt kezdődött az irónia dominálása; már maga a cím komikai hatást keltő kontraszt, s a novellára is mindvégig ez jellemző.

BODNÁR GYÖRGY: Például *A téglafal mögött* egyértelműen társadalombírálat, amely feltételezi a határozott írói ítéletet és magatartást, s azt sugallja, hogy ha rendbe hozzuk az élet, a társadalom dolgait, megtörténik a konfliktus feloldása.

BÉLÁDI MIKLÓS: Az bizonyos, hogy Déry Tibor pályáján kimetszhető néhány esztendő, amikor tudatosan száműzte magából és műveiből az iróniát, s áttért a derűlátó, boldog végkifejletet sugalló irodalom művelésére. 1945 utáni novellái még telítve voltak az ironizálás fordulataival, de aztán a *Simon Menyhért születésé*nek „derűsen felszálló" történetében megírta a maga belső átalakulását: az emberi összetartás, segítőkészség vigasztaló dokumentumát; igaz, a természeti erőkkel vívott küzdelmet állítva az elbeszélés középpontjába. Az egyszerű történet életfilozófiai tételt kívánt bizonyítani: ahol az emberek erejüket megfeszítve próbálnak bajba jutott társukon segíteni, ott a nagyobb dolgok is rendesen megoldódnak, nem kell hozzá egyéb, csak emberi együttérzés s az már magától szüli a jó társadalmi közérzetet. A *Felelet* még távolabbra mutatott: a társadalom és a párt együttműködésének kimenetelétől tette függővé a jövőt s mindent akörül kristályosított ki, hogy a politikai erők harca merre dől el, ám eleve biztosította, hogy az individualista professzorral szemben a munkás szegénység kollektív igazát megtestesítő Bálint legyen a győztes fél. Déry jövőbe vetett hite a kétkedésnek még az árnyékát is elűzte; amit ekkor írt, az az iróniának egyenes tagadása volt, ebben a gondolati közegben fel sem tünhetett a kétértelműség vagy az értékbizonytalanság kérdőjele. Az ötvenes évek közepén rendült meg ez a szilárdnak hitt világszemléleti alap, s aztán szét is bomlott és betört művei szemléletébe a szkepszis és vele az irónia, mely nála a nemet és igent mondás egyidejű jelenlétének volt kifejezője.

BODNÁR GYÖRGY: Meg kell vizsgálni, hogy úgynevezett realista korszakában – tehát a *Szemtől szembe* című kötettől egészen a *Niki*-ig – mi okozza Déry megrendülését, s mi hallgattatja el benne az ironikust. Véleményem szerint a *Szemtől szembe* és a *Befejezetlen mondat* fő konfliktusa a munkásmozgalom belső ellentmondásából származik. Hősei olyan következtetést vonnak le, hogy ha csatlakoznak a mozgalomhoz, akkor szembekerülnek önmagukkal, belső küzdelmet vívnak sze-

mélyiségük történetében. E konfliktus megítélése a munkásmozgalom történetszemléletétől függ. S amikor Déry – heroikus korszaka után – a történelem ugyancsak kemény leckéit átélve eltávolodik a munkásmozgalom témakörétől, már nem a munkásmozgalom történetfilozófiai problémáival, hanem az ember végső kérdéseivel néz szembe. Eléggé szomorú az a kép, amelyet akkor az emberről alkotott, de őrizni akarta saját előtörténetének konzekvenciáit is. Nem tesz úgy, mintha nem csinálta volna végig korábban vállalt ügyeit, tehát szükségképpen belekerül abba a határhelyzetbe, mely a „kívül" és a „belül" között húzódik. Ezért válik uralkodóvá utolsó alkotói korszakában az irónia.

BÉLÁDI MIKLÓS: Ezt a sort nyitotta meg a *G. A. úr X-ben,* ez a némileg túlméretezett és helyenként nehezen követhető, fárasztó olvasmány, mely utópikus államot ábrázol és az ember egyéni élete, a társadalmi berendezkedés és a történelem fejlődésiránya jövőbeli lehetőségeiről fest igen lehangoló képet. Sem ez a regény, sem a későbbiek nem épültek arra a biztonságos világszemléleti alapra, melyről már szó volt: Déry világszemlélete elkomorult, az ember és a társadalom fejlődésébe vetett hite megrendült. Úgy vélekedett ezután, hogy az ember lényegében nem változott az évezredek során és a történelem kereke is egy helyben mozog, az emberi hiúság, gonoszság és vadság küllőivel. Ezt a történetfilozófiai borúlátást helyenként átszínezik a reménykedés halvány sugarai, de ezek mindig az egyéni emberi helytállásból erednek, olyasféleképpen, hogy az ember ugyan meg nem váltható, a történelem menetiránya aggasztóan elhibázottnak látszik, nincs remény a javulásra, de mindezek ellenére az ember tegye a dolgát, az író pedig írjon, még akkor is, ha munkája nagyobb távlatokból nézve, hiábavalónak vagy jelentéktelennek tetszik. Vajon a történetfilozófiailag pesszimistának nevezhető szemlélet nem túl egyoldalú ahhoz, hogy eleve kizárja az irónia jelenlétét, amelyhez mint láttuk, mozgástér kell: az azonosulásnak és eltávolításnak a játéka, összeszövődése? Érdekelne, mi erről ma Tóth Dezső véleménye; annak idején kiváló kritikát írt a regényről s fönntartásai hangoztatása mellett is bizalommal, várakozással tekintett Dérynek erre a művére és várható új alkotásaira.

TÓTH DEZSŐ: Túl nehéz helyzetbe hoztál, a *G. A. úr X-ben* egy rendkívül nehezen megfejthető regény, amelynek legjobb értelmezése, úgy hiszem, Pándi Pál tanulmánya volt. Hogy ezt a regényt mennyiben lehetne irónikusnk nevezni, annak megválaszolására nem mernék vállalkozni. Így „kapásból" én nem tartom irónikusnak; amilyen körülmények közt Déry azt írta, aligha volt a viszonylagos részvétlenségnek abban a lelki helyzetében, ami, úgy hiszem, a feltétele az ironizáló magatartásnak. De ez mélyebb elemzést igényelne. Én úgy érzem, hogy Déry e korszakának, irónikus magatartásának minden szempontból legreprezentatívabb műve a *Kiközösítő.* Ennek a műnek első szavától az utolsóig esztétikai közege az irónia, amelyik Ambrusnak szüntelenül úgy ad igazat, hogy ebben meg is kérdőjelezi igazát. Minden szava, egész stílusa tulajdonképpen rendkívül elegáns módon, majd azt mondhatnám, bájos játékossággal figyelmeztet arra, hogy vigyázzunk a feltétlenséggel, vigyázzunk az abszolut érvényű programokkal, mert az valahol minden jóhiszeműsége ellenére kapcsolódik a metafizikus szemlélethez. Az valahol mindig transzcendens lesz. Arra figyelmeztet, hogy a profetikus elfogultság mennyire alkalmas arra, hogy az istent szolgáló ember maga váljék végülis istenné. Azaz hogy az eszmét hirdető ember a feltétlenség jegyében mennyire válhat – önmaga számára – az eszme megtestesülésévé. A regény végülis arról szól, hogy a történelmi eszme, ha metafizikusan képviselik, elidegenedhet magától a történelemtől, a történelmet formáló néptől. A regény ennek a folyamatnak a pszichológiai folyamatát tudatosítja egy irónikus fölény pozíciójából, s ennyiben időszerű volt, hiszen kifejezte és támogatta azt a társadalmi, ideológiai folyamatot, amelyet többek közt az illúziókból, hiedelmekből való kilábalás is jellemzett. De – és ezt azt hiszem ugyanilyen fontos hangsúlyozni – ebben a műben az irónikus magatartás korlátozottsága is kifejeződik: olyan pozícióból mond nemet, ahonnan nincs módja igent mondani; azaz kritikája egyszersmind egy történelemfilozófiai szkepszissel is párosul. A ki-

látópont, ahonnan Déry az emberi történelmet és a maga korát is nézi, olyan magas, ahonnan az irónia derűjével szimultán tudja láttatni az emberi törekvések szeretetreméltóságát és kudarcát. Ez a kilátópont azonban egyszersmind olyan elvont is, olyan távoli is, hogy a regény egésze az emberi törekvések hiábavalóságát is sugallja, ha mégoly szelíden is.

SZABOLCSI MIKLÓS: Én másképp olvastam, vagy másképp is olvastam a *Kiközösítőt.* Azok közé tartozom, akiknek a *Kiközösítő* problémája életprobléma volt. Úgy olvastuk, mint a mai és tegnapi Magyországról szóló kulcsregényt, úgy olvastuk, mint a magyar mozgalom belső önkritikáját és kritikáját, mint a „Révai tragédiával" való leszámolást, ugyanúgy, mint az Illyés Gyula *Kegyencét.* Egyetértek Tóth Dezső elemzésével, de „érted haragszom, nem ellened." A könyvben latensen benne van a csodálat is ennek az Ambrusnak az esze, intellektusa iránt, azokkal a veszélyekkel, amiket ez a túl nagy intellektus jelent, benne van a hit és a szkepszis általában a haladásban, az emberiség előremenetelében, és benne van a magyar, a nemzetközi munkásmozgalom önkritikája is. Ilyen szempontból ez is egy világirodalmi sorba illeszkedik, ez közel van pl. Jorge Semprun egyes regényeihez és más olyan művekhez, amelyek fájdalmas kritikái, de főleg önkritikái a személyi kultusz időszakának, és amelyek ezen belül a kommunista vezető problémájával néznek szembe. Mert ebben a könyvben, Ambrus családjában a kommunista vezető lehetősége és lehetetlensége is benne van. Én Déry egyes műveiben mindvégig látom ezt a kettőséget, kétségbeesést, és leszámolást és hitetelenséget, és az ember lehetőségeiben való végső kételkedést, és majdnem az öreg Vörösmarty „Fogytán van napod"-magatartását. Ugyanakkor a Déry művet, a kései írásokat áthatja az a meggyőződés, vagy érzés, hogy mindevvel együtt: ez a mi ügyünk. Számomra pl. a *Képzelt riport*nak is két rétege van e szempontból: az apokalipszis, a szörnyűség, a drog, az agresszió, a nácizmus (furcsán hangzik a punk korszakában mondani) a rock, vagy a beat kegyetlensége, de ugyanakkor azért az emberi lehetőségekben való hívésnek a nosztalgiája is. *A kiközösítő* egyúttal egy Thomas Mann idézetsor is, ugye, mert Thomas Mannra felel, és két másik Thomas Mann regényt folytat, és ilyen szempontból is folyamatosságba kapcsolódik, a XX. századi, a haladásban és az emberiségben hol hívő, hol hitetlen intellektuel önvallomásainak sorába. *Az újabb napok hordaléka* jegyzeteiből is ki lehet olvasni ezt a kettősséget, ezt a villódzást, ezt a hinniakarást, és mégse hinni tudást, ezt a kétségbeesést, és csak azt az érzést, hogy ezzel együtt is az én ügyemről van szó.

TÓTH DEZSŐ: Ismét azt kell mondanom, igaz, amit Szabolcsi elvtárs mondott a Révai-tragédiáról, Illyés *Kegyencéről,* az „érted haragszom, nem ellened" magatartásáról, Déry kettőségéről. Számomra azonban változatlanul az a probléma, hogy hol jelenik meg ugyanezeknek a tartalmaknak a szűkebb értelemben vett irónia révén történő kifejezése. S meg kell mondjam, ezt az esztétikai kategóriát tartom olyan fontosnak, hogy vízválasztó legyen, mondjuk, Illyés *Kegyence* és Déry ironikus művei közt még akkor is, ha végső soron jelentésük egybecseng. A másik megjegyzésem, hogy Déry ennek az Ambrusnak pontosan annyi szeretetet és tiszteletet ad meg, amennyi olyan embernek jár ki, aki hiszi is azt, amit tesz, és annyi szeretetet és tiszteletet von meg tőle, amennyi kijár annak, aki az őszinteséget összetéveszti az igazsággal.

BODNÁR GYÖRGY: Nekem is az a véleményem, hogy Déry ironikus írásainak mintadarabja *A kiközösítő.* Arra is fontos utalnunk, hogy ez a regény a keresztténység történetéből az első nagy egyház-szakadást idézi fel, ugyanis éppen e történeti tárgy kezelése mutatja meg, hogyan válik strukturális elemmé az ironikus szemlélet. Sokszor elmondjuk, hogy *A kiközösítő* parabolisztikus regény, de azt már ritkábban keressük meg, hogy hol és miként történik a történelmi anyag parabolisztikus eltorzítása. Nos, véleményem szerint éppen az ironikus szemlélet üt rést a konkrét és egyszeri történelmi anyag zártságán: az író azáltal lép ki a történelmi egyidejűségből, hogy szándékolt anakronizmussal ábrázolja a múltat, s ez

az anakronizmus narrációjában is érvényesül. Következésképpen az irónia itt nem egyetlen mozzanat vagy motívum tulajdonsága, hanem az egész regényanyag s az egész regényszerkezet természetének jellegzetessége. Mindennek azután további következménye: a jelentés egyetemessége. Más megközelítések szerint az irónia, akárcsak a groteszk, eltávolító eszköznek is tekinthető, amely – mint közismert – az érzelmi azonosulás helyett a tudatos rálátást vonja maga után, s ebben az intellektuális szférában létrejöhet az egyetemes kommunikáció.

TÓTH DEZSŐ: Ha az *Ítélet nincs*ben elolvassuk a Révairól írt portrét, kísérteties analógiákat találhatunk benne az Ambrus-ábrázolással.

BODNÁR GYÖRGY: De én voltaképpen ezt a struktúrát átható iróniát még fontosabbnak tartom Déry utolsó korszakában, például a *Popfesztivál*-ban és *A féltülű*-ben. Ugyanis mindkettő kiváló vizsgálati terep, mert mindkettőben egy-egy újsághírből indul ki az író. A híres amerikai popfesztivál tragikus kifejlete és az elrabolt milliomos-unoka története, mint igaz történet is jó forrás lehetett volna az író számára, s ha megelégszik a magazintörténet írói megformálásával, bizonyára pontosan rögzíthet egy-egy szociológiai jelenséget. De Déry láthatólag több jelentést akart adni kölcsönvett történeteinek. *A féltülű*-ben például azáltal, hogy tudatos kiszólásaival áttöri a rémregény határait. A részletelemzés lépésről lépésre kimutathatná, hogyan túlozza el az író tudatosan a rémregény primitivizmusát, izgalomkeltő közlésmódját. Ez a túlzás egyben a rémregény idézőjelbe tétele, amit tovább fokoz a ponyvatörténet csattanóinak feláldozása. Az író ezekkel az eszközökkel nemcsak a ponyva izgalmának lefokozását éri el, hanem utat nyit pesszimisztikus történetfilozófiájának kifejtéséhez is. A regény végén a hős a következőket mondja: Nekem mindegy, hogy a fülemet, a gerillák vagy az emberrablók vágták le. S az is jellemző, hogy az író tudatosan homályban hagyja a választ erre a rejtett kérdésre. S ha még mindig nem sejtenénk, hogy mindezzel mit akar mondani az író, rendelkezésünkre áll a regényzáró kommentár: No de, az emberiség füle, azzal mi lesz? Válasz: Gyík farka, magától kinő újra. Úgy vélem, az idős Déry ennyivel tudja biztatni magát és az emberiséget.

POMOGÁTS BÉLA: Biztatja önmagát, ugyanakkor meg is ítéli önmagát. Szabolcsi Miklós említette az előbb, hogy a *Kiközösítő*ből kiolvasható egy 20. századi entellektüel önkritikája. Ez az önkritika még teljesebben kiolvasható azokból a művekből, amelyek önéletrajzi jellegűek. Amelyekben Déry írói sorsának, emberi sorsának a feldolgozása, irónikus feldolgozása történik meg. Az *Ítélet nincs*re gondolok és a *Ki vagyok én* című kisregényre. Az *Ítélet nincs*nek kétségtelenül az irónia adja az alapszövetét. Pontosabban szemléletének konstituáló erejét, azonban az is kétségtelen, hogy ezzel az iróniával, ezzel a szkepszissel szemben áll egy olyan tragikus érzület, a reménynek egy olyan állandó felkeltése, amely bizonyos fokig korrigálja a szkepszist, korrigálja az iróniát. Pontosabban, a tragikus szemlélet együtt jár az irónikus szemlélettel. Déry ebben a könyvében ugyanakkor nemcsak saját élettörténetét, saját pályáját, saját emberi és írói sorsát gondolja át és ironizálja, hanem egy rendkívül nagymúltú világirodalmi műfajt is, a memoárnak a műfaját is ironikus módon értelmezi át. A magyar emlékiratirodalomnak ugyanis van egyfajta hagyománya. Talán egyik ilyen hagyományos tényezője a dokumentum, a beszámoló a történelemről, az életről, a másik pedig a mentség, a maga mentsége, ahogy ezt az erdélyi emlékírók írták. Déry mind a két hagyományt félresöpri, illetőleg mind a kettőt irónikus hangszerelésben adja elő.

BÉLÁDI MIKLÓS: Kár, hogy nem jutott elég időnk a *Napok hordaléka* címen összegyűjtött jegyzetei taglalására, noha nem egy ízben érintettük az ott található gondolatait. E rövid jegyzetek sorozatából az világosan kiderül, hogy Déry politikai meggyőződése minden megpróbáltatás ellenére alapjaiban, de hangsúlyoznám, hogy csak alapjaiban, változatlan maradt. Börtönből szabadulása után 1963-ban Bécsben, a világ nyilvánossága előtt jelentette ki, hogy változatlanul szocialistának vallja magát; nem sokkal halála előtt, 1975-ben egyik cikkében ugyanezt ismételte meg. De világnézetében mélyreható, az írói alkotómunka lényegét érintő

változások zajlottak le. Élete utolsó szakaszában írott művei tele vannak gyanakvással, aggodalmakkal, kérdőjelekkel; nem egyszer utalt rá, hogy gondjai nem a hazai állapotokból, a magyar társadalom helyzetének áttekintéséből nőttek ki, igazában a világcivilizáció jelenségei izgatták, így például a gépek növekvő hatalma, ennek következményei foglalkoztatták. Lehetetlen nem látni ebben a kitérés mozdulatát: problémáit azért tágította mintegy planetáris méretűvé, hogy ne kelljen arról beszélnie, ami tőle karnyújtásnyira volt. Volt ebben tehát önvédelem, de még több őszintén átélt aggodalom, a lélek megrendülése, az anyagi javakat halmozó, de ugyanakkor az emberi értékeket elherdáló nyugati társadalmak menetiránya láttán. Ezért nem megnyugtatni, hanem nyugtalanítani akart, ezért ütköztetett ellentéteket műveiben, és ez volt az alapja könyvei ironikus többértelműségének. Úgy látta, hogy a régi értékek eltűnnek, veszendőbe mennek, a helyükbe lépő új életértékek pedig nem nyugtatták meg, állandóan ellenvéleményre ingerelték. Borúlátó kijelentést bőven idézhetnénk a *Napok hordaléka* jegyzeteiből, olyanokat, hogy amennyire értelemmel átlátható, az ember vesztébe rohan, a történelem egy helyben áll, a kereke nem mozdul, és így tovább. De épp iróniájából következik, hogy nem állt meg ezen a ponton; ahogy írta, azt tekintette írói hivatásának, hogy kérdőjelekkel zaklassa olvasóit. „Túlérzékenységemnek talán ez a haszna, az érzéketlenek ébresztése", – olvassuk egyik cikkében. Iróniájában tehát megtaláljuk a világnézeti elkötelezettség vezérmotívumát, úgy vélte, mindenki érdekeltté vált abban, ami a világban történik. Mind jobban, szinte a bőrünkön érezzük ennek a vélekedésnek az igazságát.
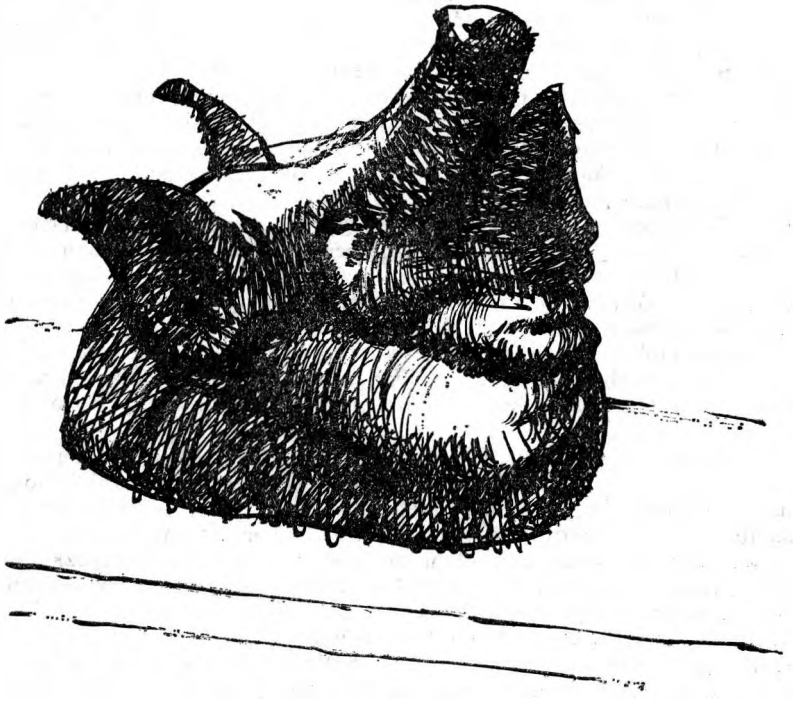
„Akárhonnét vesszük célba a világot, telibe sohasem található, talán ez a varázsa" – írta. Ugyanezt mondhatjuk el az ő műveiről is.